

СЛОВО ПРО ЗИНОВІЮ СТЕЦЬ

1 листопада 2016 року відійшла у вічність Зиновія Михайлівна Стець. Була однією з тих, хто створював сучасний Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка. Прийшла до нього тоді, коли він ще був музеєм третьої категорії з дивовижно низьким рівнем заробітної плати. Музей тоді був під надзвичайно пильною опікою відповідних компартійних служб як об'єкт ідеологічного нагляду, де найменше говорилось про Івана Франка, а широко висвітлювалися переваги соціалістичного ладу над капіталістичним та наголошувалося на історичній необхідності приходу в Західну Україну більшовизму...

Зиновія Стець народилась 23 березня 1932 року в містечку Козова на Тернопільщині в родині службовця. Маленькою дівчинкою пам'ятає прихід Радянської армії як визволительки Західної України з-під польської окупації. Вона була свідком, як з міської ратуші ці ж «визволителі» скинули український синьо-жовтий прапор. Відтак була свідком німецької окупації, національно-визвольної боротьби українського народу...

У вересні 1939 року вона пішла у перший клас, але навчання було перервано війною. 1948 року після закінчення семи класів вступила на перший курс Бережанського педагогічного училища, яке на другому році навчання змушена була покинути через хворобу. 1950-го закінчила десять класів Козівської середньої школи, 1951 року вступила на перший курс філологічного факультету Львівського університету ім. Івана Франка. Навчання у ньому нагадувало страшний сон: майже кожного тижня відбувалися комсомольські збори про викриття серед студентів українських буржуазних націоналістів, ворогів будівництва світлого майбутнього і таких, які були одурманені релігією. Постійні виключення з університету, арешти, страх висловлювати власну думку...

Університет закінчила 1958 року і була скерована на роботу вчителькою української мови та літератури у семирічну школу с. Лозина Яворівського району Львівської області, де працювала два роки, з яких півроку була завучем, відтак вийшла заміж і переїхала у Львів.

17 липня 1958 року була зарахована на посаду наукового працівника Музею Івана Франка у Львові й відтоді назавше зв'язала з ним свою долю з ним. 1959 року в неї народився син Юрій Чуприна.

Її робота в музеї припала на період, коли на посаду директорів ставили колишніх державних і компартійних працівників, які більше звертали увагу на ідеологічне спрямування і наповнення музею і менше – на франкознавство. І попри все, саме в цей час музей Івана Франка ставав базовим музеєм Міністерства культури УРСР, і набутий досвід щодо формування фондів, будівництва нових експозицій, формування виставок, лекційної роботи поширювався на всю країну. Працівники музею брали активну участь у створенні низки музеїв Західної України, вели плідну роботу із збирання пам'яток культури та літератури Західного регіону для майбутніх музеїв.

Зиновія Стець брала участь у створенні всіх експозицій музею. Їй випало на долю формувати фонди низки письменників Західної України. Зокрема вона описала такі важливі особисті фонди як фонди Івана Керницького, Ірини Вільде, Степана Коваліва, а також фонди діячів культури, які мали стати підвалинами майбутнього музею літератури у Львові. Створювала картотеку статей, які стосувалися Івана Франка і друкувалися у науковій літературі та щоденній пресі. Завдяки її праці та відділу, в якому працювала, створено книгозбірню франкознавчої літератури, яку не має жоден аналогічний заклад України. Від 2000 року, відколи почав виходити «Науковий вісник музею Івана Франка у Львові», постійно друкувала свої статті, які стосувалися вшанування пам'яті Івана Франка в Україні та світі, побудови пам'ятників письменнику. Вела активну пошукову роботу щодо зниклих чи втрачених портретів Івана Франка, брала участь у створенні фільмів про Івана Франка.

Зиновія Стець працювала самовіддано до самого свого кінця. Нещастя не переставали переслідувати її. Після втрати першого чоловіка, кандидата історичних наук, працівника Інституту суспільних наук Петра Чуприни, вийшла заміж за завідувача і професора кафедри загального мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка Івана Грицютенка, який помер 1995 року. Відтоді музей став для неї рідним домом, до якого все важче й важче було їй добиратися із Майорівки, де мешкала, на Софіївку, де розташований музей. Віддала музеєві свою бібліотеку і книжкові шафи, цінні матеріали та фотографії з історії музею. Врешті після невдалої операції втратила зір, через що з 1 січня 2016 року вимушена була піти на відпочинок. Світ замкнувся для неї у чотирьох стінах помешкання. Однак завжди відчувала турботу її молодших товаришів по праці, для яких була щирою порадицею та вчителькою.

Незадовго до кончини написала на моє прохання спогади про своє дитинство та той час, в якому зростала. Ці спогади з її коментарями щодо згаданих певних обставин та осіб, друкуємо з глибоким відчуттям великої втрати, яку черговий раз поніс музей Івана Франка...

НЕВЖЕ ЦЕ ВСЕ БУЛО?

Найстрашніше, що всі найкращі роки довелося прожити не так, як хотілося, а так, як нам нав'язували. Це – факт, від якого втекти майже нікому не вдалося.

І що далі відходять роки, то частіше перед очима проходить усе, що бачив, пережив, що дуже глибоко закарбувалось у душі та серці. Розумієш, що кожна людина протягом свого життя багато переживає, однак, мені здається, що найбільючіше це пережили так звані «діти війни і возз'єднаної України». На дитячу долю, їхню душу, врешті, здоров'я випало стільки, що про це можна писати книжки. Але рана у кожного своя. Я згадую своє життя...

Народилася і росла у невеличкому містечку Козова, де мешкало десь біля 4 тисяч людей. Розташоване воно на річці Коропець між Тернополем і Бережанами. Основним населенням тоді були поляки, євреї та українці. Поляки переважно мешкали на Нижніх і Верхніх Мазурах, українці – на Русі. У центрі міста мешкали євреї і польські урядовці. Там були їхні магазини, пошта, гміна, поліція, суд, лікарня.

У центрі була ратуша з годинником, церква, великий костел, дві синагоги (чоловіча й жіноча), польська школа. А ще славилася Козова великими ярмарками, худобою, куди з'їжджалися селяни не тільки з навколишніх сіл, а й з інших районів.

У передмісті стояла велика цегельня, молочарня, хлібопекарня й олійня.

Тепер це місто, де проживає більше ніж 15 тисяч населення. Є дві середні школи, музична школа, гімназія ім. Герети, три церкви і прекрасний греко-католицький собор з чудовою акустикою. З промислових підприємств залишився тільки цукровий завод, цегельня, масло- і хлібзавод. А недавно був ще філіал львівського заводу «Іскра», меблева фабрика, авторемонтний завод, але тепер вони не працюють.

Народилась я, як тепер кажуть, у «благополучній» сім'ї. Нас було двоє дітей: я і мій брат Нестор¹, старший від мене на чотири роки. Тато² працював у банку «Дністер», що надавав позику для селян. Наприкінці 1930-х років банк

---

¹ Нестор Михайлович Стець (1927–1998, м. Козова).

² Михайло Дмитрович Стець (1903–1985, м. Козова).

збанкрутував, і начальник пошти пан Шидловський запросив тата до себе на пошту, де він працював до пенсії. Спочатку тато був службовцем пошти, потім начальником «Союздруку», начальником пошти і насамкінець – головним бухгалтером.

Мама³ мала невеличкий склеп (магазинчик), дець не більше як 14 кв. м. Я би тепер назвала його «міні-маркетом» – там було все, що треба людям: цукор, чай, сіль, нитки, голки, гудзики, цитрини, цукерки, кава тощо. А в куті, при виході, стояла бочка з нафтою для ламп, бо електричне світло, яке виробляв, так званий, «великий млин», освітлювало тільки центр містечка й довколишні вулиці.

Не думаю, що заробляла мама гроші, бо зберігся тільки зошит, у який записувалися боржники. Таке враження, що всі покупці брали товар у борг. Пам'ятаю, що вже по війні Кульчиха (це вуйчине прізвисько) перед смертю дочкою просила передати за борги настільний годинник (щоправда, поламаний), думала, що не зможе спокійно померти, бо винна мамі гроші. Годинник довго валявся на шафі, поки мій брат, майстер все досліджувати, не розібрав його на деталі.

Це були мої найщасливіші роки: був тато, мама, був брат і я. Як і в усіх дітей у мене були якісь дитячі переживання. І пишу про них лише тому, щоб самій зрозуміти, наскільки це були звичайні дитячі пригоди. І все це зараз згадую з усмішкою. Наприклад, пригадую свою першу «трагедію». Сталася вона з моєю лялькою, яку передав татів брат Василь з Франції. Такої великої і гарної, з чудовим волоссям ляльки, думаю, що ніхто не мав, навіть моя сусідка Перелка. Лялька заплющувала очі, ще й говорила: «Мама!». Все було б гаразд, якби не мій брат, який мусив дослідити, чому затуляються очі, чому лялька говорить. Одним словом – вся краса пропала! Яке в мене було горе! Як я ридала! Сусідка Марія сказала, що ляльку треба по-християнськи поховати: спочатку на горді, а потім перенесемо на цвинтар. Вирили руками яму, положили туди ляльку, загорнуту в рушник, поставили хрест із зв'язаних прутиків. І, звичайно, все відбувалося з риданням, з причитанням. Особливо старалася я. І коли прийшла до хати, мама ледь не впала з крісла: я була, як негр, бо весь бруд від землі і сліз був на лиці. А тільки-но вона змогла щось второпати з моєї розповіді, то пішла на город. Могила була, а лялька зчезла! Марія спочатку відпиралася (вона була старша і хитріша від мене), потім таки «небіжку»-ляльку віддала. Але я вже ніколи не брала її до рук.

Або, пригадую, ще була така, чисто дитяча, витівка. У суботу панство виходило в центр на шпацер. Сусідський хлопчик Франек, як мені тоді здавалося, був дуже гоноровий, коли ходив повз нашу хату з маленьким песиком на ланцюжку. На другу суботу я вирішила також вийти на шпацер, але з великим собакою.

³ Текля Дмитрівна Пекар (1904–1985, м. Козова).

У діда Данила⁴ був рябий пес Брисько. Я тихенько відв'язала ланцюг, на якому він був прив'язаний, намотала його на руку й теж гонорово пішла в центр. Як тільки Брисько побачив песиків, кинувся до них, а мене потягнув за собою. Гавкав так, що не тільки песики, а й пані поперелякувалися. Можливо, їх ще більше перелякав мій вереск. Добре, що недалеко були поліціанти, вони мене врятували. А вдома мама поставила мене в кут і заборонила тиждень носа показувати за фіртку. Пам'ять про цей «шпацер» до сих пір залишився на моїх колінах.

А Брисько за таке приниження через кілька місяців мені відплатив. Я, як завжди, підійшла до нього, щоб погладити, він накинувся на мене, і якби не дід Данило, загриз би. А мені було лише п'ять років. Доктор Манацький вздовж і поперек вимазував мене йодиною, я ридала, не знаю, від чого більше, чи від болю, чи від того, що жалібно скавучав Брисько, якого лупцював дід. На жаль, восени пес сказився, і його мусили пристрелити. Більше у діда Данила собаки не було.

Та це звичайні дитячі спогади, які є в кожній людині: трохи смішні, трохи сумні.

У пам'яті закарбувалася ще одна подія з цих літ – це величавий похорон, що підняв українців, мабуть, усієї Тернопільщини: хоронили студента університету, нашого сусіда Герету, який загинув у боротьбі за Закарпатську Україну (тепер його іменем названа козівська гімназія). Було дуже багато священиків. Казали, польська поліція хотіла заборонити процесію, але, видно, побоялася, що може відбутися кровопролиття.

Був 1939 рік. У нашому домі ввечері завжди збиралося багато чоловіків. У та-та було радіо, і всі вони слухали, що творилося у світі, надіялися, що скоро житимемо в Україні, буде українська школа й українська мова. Але все це треба було тримати в секреті. Навіть світло в хаті виключали, щоб, не дай Боже, не накликати біди. Це були часи тривоги і надії.

Я, як усі діти цих років, швидко стала дорослою. По суті, у нас не було, так званого, підліткового віку. Цього вимагали умови життя, в яких ми опинилися. Прийшли дорослі переживання: тяжкі й страшні. Ми разом з дорослими переживали все те, що випало на нашу долю.

Наближався вересень місяць. Польські жовніри втікали полями, як миші. Зброю кидали будь-де, потім хлопчачки її підбирали і тихенько від батьків ховали в якісь схованки.

Люди чекали змін, надіялися, що Велика Україна йде їх визволяти від польського панування. І хоч польська й українська преса писала про голодомор в Україні, про їхні колгоспи, куди силоміць заганяли селян, про арешти творчої інтелігенції, про ГУЛАГи, але, видно, людям було важко в таке повірити. Вони

---

⁴ Данило Юрійович Стець (1879–1941) – дід по батькові. Про його смерть З. Стець оповідала, що сталося це у неділю в листопаді, коли його дружина збиралася, щоб іти до церкви. Він просив, щоби не йшла, бо буде вмирати. Дружина послухала, не пішла, і дід помер.

прагнули визволення! Вони хотіли України! Хлопці-гімназисти шили синьо-жовті пов'язки на рукави і національні прапори.

Пішла чутка: завтра Червона армія буде у Козові. Дівчаток одягнули в національні костюми, натягнули на голови вінки зі стрічками і повели аж ген за цвинтар на зустріч із визволителями. У руках ми тримали кошечки з пелюстками квітів. Почувся якийсь гул. Це їхав танк, який нас, дітей, дуже перелякав, бо такого страховища ми ще не бачили. Танк (називали його чомусь «човг») зупинився коло людей. Виліз танкіст, щось не по-нашому сказав, а потім мене і ще оду дівчинку Вірку, які стояли найближче, підняв і посадив зверху на танк. Сам стояв коло нас і тримав, щоб не впали. Так ми в'їхали на площу, де вже зібралось майже все українське населення Козови. На ратуші майоріло два прапори: синьо-жовтий і червоний – це організував член КПЗУ пан Дулеба. Біля ратуші струнко стояли хлопці із синьо-жовтими пов'язками. Танк різко загальмував. Комісар вискочив на броню і гаркнув: «Снять эту тряпку!» – «Яку, прошу пана-товариша, вашу чи нашу?» – чомо запитав пан Дулеба. І раптом люди побачили, як червоноармієць зриває і кидає вниз український прапор. Гул, як стогін, пронісся над площею. З хвилину люди стояли, як укопані, а потім почали розходитися. Площа опустіла. Дуже скоро Дулебу заарештували і ніколи ніхто не довідався, що з ним зробили. А потім, вже на початку 1940 року, були заарештовані й хлопці, що з синьо-жовтими стрічками зустрічали радянську владу. Це почалося зразу після Різдвяних свят. Перша тяжка звістка для нашої родини прийшла 10 січня, коли ми довідалися про арешт татового двоюрідного брата по мамі, Івана Гром'яка. А через два тижні попри нашу хату везли на санях усю його родину: маму, тата, сестру й молоду дружину Марію з двотижневим малюнком, якого тато навіть не встиг побачити. Їхала ціла валка саней з бідними, переляканими людьми. Стояв такий лемент, що здавалося – ридає весь світ.

Нещасних людей везли з усіх сіл. На залізничній станції стояв ешелон з товарними вагонами, куди вантажили стільки людей, скільки могло поміститися. Біля поїзда вартували війська НКВС. Нікого зі сторонніх до поїзда не допускали. Не знаю, як 16-річна сестра Марії зуміла підійти до вагона з тильної сторони, і Марія через маленьке віконечко кинула їй на руки свого синочка. Але, коли ця мала дівчина з дитиною прийшла додому, то її мама не впустила ні її, ні свого внучка на поріг: «Ідіть у світ, бо інше ми всі будемо на Сибірі».

Через багато років мене познайомили з Богданом, сином Івана. Тітка його все-таки врятувала. Він закінчив історичний факультет Кременецького педінституту. Став директором школи. Для мене він був воскреслим із мертвих. А вся його родина загинула в Сибіру. Івана, його батька, знайшли 1941-го серед трупів Тернопільської катівні. Багато родин там знаходили своїх синів. Нашого сусіда Антона, наприклад, упізнали тільки тому, що у нього ліва нога була коротшою. Інших впізнавали за якимись, тільки близькій родині відомими, особливими прикметами.

А деякі із заарештованих у 1940-му дали знати про себе аж у 70-х роках. Наприклад, дядько моєї однокласниці Іван Федорчак. Його забрали в 1940 році. У 60-х роках він жив на поселенні на Далекому Сході, зустрів там дівчину з нашого району, яка була репресована вже після війни. Одружилися. Народилось дві донечки, у 1980-х повернулися додому. Казали, що в Івана ні на руках, ні на ногах не було ні одного нігтя. Колись він був красенем, а повернувся старим інвалідом, із вічним страхом в очах. Так і покінчив з життям. Працював сторожем на цукровому заводі. Одного дня до заводу підходило два міліціонери й прямували до нього, кажуть, хотіли щось запитати. Але спрацював страх пережитого. Він кинувся утікати додому. Жив неподалік заводу. Вдома вліз на горище й повисвся. А в цей час у хаті двоє дівчаток робили уроки.

1940 рік був найстрашніший. Люди ночами не спали. У кутку стояли клунки з речами і сухарями, бо на збори давали лише 15 хвилин. Ми з братом спали одягнуті, а мама з татом спали по черзі.

Кожної ночі розносилося голосіння, як на похороні. А мимо нашої хати везли й везли із навколишніх сіл нещасних людей у невідомість...

Нашого сусіда Сафтика Омеляна, який брав активну участь в організації «радісної зустрічі» радянської влади, заарештували в лютому місяці. А за тиждень вночі (всі чорні справи вони творили тільки вночі) забрали тата, маму, двох сестер і молодшого брата. Через 24 роки із заслання повернулися лише мати і сестра Слава. Їх завезли в Середню Азію, залишили серед пісків без харчів і води. Два дні вони блукали цими пісками, а потім, як згадувала Слава, сіли чекати кінця. На третій день їх врятували місцеві жителі, допомогли зліпити якусь кибітку. Але вижити у тих умовах їм було дуже тяжко. І до трьох років сім'я майже вся вимерла. А про Сафтихову долю невідомо. Така ж доля спіткала й Михайла Солтиса, який щовечора уважно слухав у нашому домі по радіо «радісні» повідомлення про наближення України. Його забрали, коли він з дружиною Стефанією чекали дитину. Дочка ніколи так і не бачила батька! Олеся Стеця забрали тієї ж ночі, що й Сафтика. Сім'ю теж вивезли в Середню Азію. Додому повернувся наймолодший брат Мирон – мій ровесник. Дружина Олеся Катерина із маленькою дочкою тієї страшної ночі ночували у своїх батьків на іншій вулиці. Це їх і врятувало.

А по війні, коли почалися нові арешти і вивезення у Сибір, вони з дочкою втекли на край світу, казали, на Сахалін, і більше не поверталися. А її сім'ю Колодків вже після війни усе ж таки вивезли на Сибір. До Козови вони не повернулися. Осіли, кажуть, десь на Івано-Франківщині.

Цього страшного 1940 року заарештували нашого священика Чарторинського⁵. Увечері забрали в НКВС, а вранці привезли додому напівмертвого паралізованого з інсультом.

---

⁵ Іван Чарторинський (1875–1944). Висвятився 1904 року, на парохії у Козові був з 1937 року.

Не знаю, чи це правда, але добре пам'ятаю, як тато розповідав, що за Польщі до священика приїздив молодий Степан Бандера. Нібито він був племінником отця чи його дружини. Тато бачив його кілька разів (мешкали ми через дорогу від Чарторинських). Похований отець Чарторинський з дружиною на Козівському старому цвинтарі недалеко каплички.

Півтора року «вільного життя» були суцільним страхом. День починався з питань: «Що чути? Кого заарештували? Кого вивезли?» Але життя тривало. Довелося привикати до нових порядків і умов життя.

Тоді ж я вперше почула це страшне слово «голод». Про нього з розпачем і в сльозах тихенько, щоб ніхто, не дай Боже, чужий не почув, нам розповідала дружина начальника райфінвідділу Віра Биченко. Вони з чоловіком і сином Анатолієм мешкали у діда Данила, поки підшуковували їм квартиру. Родом були із міста Сквира, що на Київщині. Там від голоду в 1933 році померла їхня дворічна донечка. Віра розказувала, як валялися на вулицях трупи. І найстрашніше для мене було, коли вона говорила, що голодні люди варили і їли своїх дітей. Тепер ми про це знаємо. А тоді здавалося, що вона розказує про жахи з минулих татарських століть. Бабуня Тетяна, коли я маленькою не хотіла їсти чи не слухалася, казала: «Зараз прийдуть татари і з'їдять тебе». Було лячно. А тут – з'їдають власних дітей! Бабуня і мама плакали разом з Вірою. А я сиділа і ніяк не могла уявити, що мене могли б з'їсти мої батьки. Пізніше казали, що я ночами кричала: «Не їжте мене!».

Під час війни Биченки залишилися в Козові, а потім повернулися у Сквиру. Чоловіка, як «зрадника народу», розстріляли. Під час другого голоду у 1946 році помер син Анатолій. Віра померла у психлікарні. Отака трагічна історія Голодомору на прикладі однієї сім'ї.

У жовтні 1939 року я пішла до школи у т. зв. «нульовий клас» (так написано у свідоцтві і в похвальній грамоті).

Школу поділили на українську і польську. Польська була на першому поверсі, українська – на другому. Моєю першою вчителькою була пані Геретівна, яка у вихованні дотримувалася, як казали, «буржуазних методів» – могла поставити у куток учня на коліна або «дати паца» лінійкою по долоні.

З тих часів запам'яталась хіба що прогулянка на машинах-«полуторках» по вулицях містечка. Окремо їхали «нульовички» українських і польських класів. Поїздку присвятили річниці Великої Жовтневої революції.

Навчальний рік майнув швидко.

А далі – війна... Я добре пам'ятаю цей день. Була неділя. Поснідавши, я побігла провідати свою однокласницю, подругу, троюрідну сестру Дарку, що була рідною сестрою майбутнього головного керівника капели «Трембіта», заслуженого працівника мистецтва України Володимира Пекаря. Дарка умудрилася попасти під єдину машину, що їхала дорогою, а тепер лежала у гіпсі на подвір'ї на тапчані. Ми розмовляли і раптом почули гудіння літаків і вибухи. Пізніше

довідалися, що почалася війна і бомбардували ще недобудовані військові аеродроми в Козові і в селі Кривому. Наступні дні безперервно їхали машини з військовими, люди з дітьми йшли пішки або їхали на возах. А в Козові почали грабувати універмаг, що був на першому поверсі ратуші. Брали все, що попадало в руки.

Паніка була два чи три дні. Потім настала тиша. Було безвладдя. Люди тихо сиділи по своїх хатах, всіх боялися: знову мінялася влада. Ніхто не знав, що вона несе, тому ніхто вже не йшов її зустрічати. Пам'ятаю, ми перебралися до маминої сестри, подалі від головної дороги. Сиділи й чекали, що буде далі. Раптом почули музику: хтось грав на губній гармоніці. Вийшли з хати і побачили німецьких солдатів: хто їхав на мотоциклі, хто йшов пішки, усі з закованими рукавами, на спині у кожного рюкзак із телячої шкіри. В одного з них на плечі сиділа маленька мавпочка. Було дивно: війна і музика з мавпою! І ні одного пострілу, ніби й не війна, і не відбувається зміна влади. Один німець попросив у сусідки «яйко і млеко», але заставив жінку спочатку самій попробувати молоко, а потім пив сам.

Солдати пройшли, а далі – знову тиша і безвладдя. Якщо правду сказати, то німців у нас не було аж до фронту 1944 року.

Урядували українці: бургомістр був українцем, поліція – українська, яка ходила у «мазепинках», директори олійні, пекарні, масло- і сирзаводу теж були місцеві. Лише інколи під час єврейських акцій з'являлися два або три німецькі солдати.

Із зміною влади по містах Галичини почали відкривати тюрми, залишені радянською владою. У Козові в'язниця була мала, там знайшли тільки три трупи, казали – це були злодії. Катівня у Тернополі була переповнена покаліченими, замордованими в'язнями – цвітом української молоді: хлопців і дівчат. Люди з усіх районів йшли туди шукати своїх синів і дочок. До нас привезли десять закатованих хлопців і дві дівчини. Серед них був і двоюрідний брат мого тата. Ховали їх у закритих домовинах. Народу було море. А їхнє голосіння було чути аж у нас у хаті. Згодом у панському саду на фільварку насипали високу могилу і поставили березовий хрест. Ми, дівчатка в українських строях, як віночок, стояли довкола могили і плакали разом з дорослими. А в 1944 році Червона Армія руйнувала могилу танком і трамбувала котком. Люди знову почали жити у страсі і тривозі за своїх дітей, за родину.

Перед початком війни між Німеччиною і Радянським Союзом з Польщі, тікаючи від фашистів, до Козови приїхало багато заможних євреїв. Спочатку жалілися, що не можуть мати окремих будинків або хоч окремих квартир, і змушені жити сім'єю в одній кімнаті. З приходом німців усе змінилося. У 1942 році євреїв загнали у гетто, для якого відвели декілька вулиць. Усі виходи з нього перекрили і поставили вартових. Спочатку жителі гетто домовлялися з поліцейськими, і ті за золото приносили їм продукти. Напевно, ні євреї, ні жителі містечка

навіть уявити собі не могли нічого страшнішого від того, що почалося згодом творитися під час так званих «акцій». Перша відбулася ще до утворення гетто. Цієї ночі я ночувала у бабуні Тетяни і прокинулася від її «ой, Боженько, що ж таке діється?». Через вікно побачили, як Каганова Циля з трьома дітками, одне з них на руках, тікала городами, видно до своїх батьків, і хотіла перелізти через огорожу. Але попала просто в руки німецького вояки. Він чемно взяв із її рук дитину, допоміг усім перебраться на дорогу і кудись усіх повів. Казали, що усіх пійманих цього дня євреїв повантажили на машину й біля села Кривого у лісі розстріляли. Рідним сказали, що відвезли в гетто в іншому місті. Наступні акції – це було жорстоке вбивство людей: дорослих і дітей. Фашисти діяли з німецькою пунктуальністю. Наприклад, якщо акція починалася о 6-й годині ранку й закінчувалася, припустимо, о 12-й годині, то вже 10 хвилин по тому євреї могли вільно ходити по гетто, їх більше ніхто не турбував.

Пам'ятаю одного дня, ідучи до школи (це також було ще до утворення гетто), ми, малі діти, яким було по 7-8 років, наткнулися на труп немовляти, якого, як пізніше розповідали люди, німець схопив за ніжки й голівкою вдарив до електричного стовпа. Спочатку у нас був шок, а потім з криками і плачем ми побігли до батьків. У неділю під час відправи у церкві священник сказав приводити дітей під церкву і сам відводив нас до школи. Але навчання у школі скоро відмінили. Можливо, не ходили тільки діти молодших класів. Знаю, що я почала відвідувати приватні уроки у вчительки Гудзякової, з сином якої навчалася в одному класі. Але скоро трапилася страшна трагедія: Ігорчика Гудзяка вбив єврей. Місцеві хлопчачки, як тільки побачили, що нацисти вороже налаштовані до єврейського населення, теж почали чинити їм всякі збитки: били вікна, закидали двері й вікна всяким брудом, робили образливі написи на їхніх будинках і т.п. Так було й цього вечора біля будинку купця Кагана. Хлопці порозбігалися, а вулицею вертався від своєї бабусі восьмирічний Ігорчик. Син купця вибіг з будинку, побачив хлопчину і в люті забив його палицею до смерті.

Не пам'ятаю, що зробили зі сім'єю Каганів, а їхній будинок горів два дні. Ніхто із сусідів не вилив на вогонь ні краплини води: стояли і дивилися, як він палає. Після похорону сім'я Гудзяків виїхала. Значно пізніше, я була вже студенткою університету, тато казав, що отримав листа від Гудзяка (вони були товаришами), що тепер живуть вони у США.

За півтора року існування гетто акцій було багато. Я про них знала із розповідей людей. Але, на жаль, стала свідком останньої і найстрашнішої. Вона відбулася у Великодню п'ятницю 1943 року. Мама попросила мене віднести татові обід, бо, коли акція починалася, ніхто не смів появлятися на вулиці коло гетто. А пошта була лише через дорогу від нього. Я запізналася і вийти з пошти до кінця акції не змогла. На моїх очах на площі біля ратуші збільшувався гурт людей: туди приводили дорослих і дітей. Акцію проводили «власівці», їх чомусь називали «донськими козаками». Було також два чи три німці. «Власівці» були

дуже жорстокими, як усі зрадники, які хотіли вислужитися перед своїми господарями. Остання акція не була обмежена часовим терміном: треба було виловити і знищити усіх євреїв. Їх все вели й вели. В одному з підвалів знайшли сина директора маслозаводу і почали вимагати, щоб він сказав, де його батьки (їх знищили в попередніх акціях), «донські козаки» перетворили хлопця у кроваве місиво. Спас його німецький офіцер: просто застрелив посеред вулиці. А «козаки», як різники із закривавленими, в прямому значенні, руками бігали поміж живими й мертвими і видирали золоті зуби, здирали прикраси. Казали, що площа, де зводили євреїв перед розстрілом, потім була устелена подертими доларовими купюрами і потовченим золотом. Хлопці знаходили якісь кусочки із золотих прикрас.

Під вечір на площі сиділо більше ніж тисяча євреїв. Забрали навіть сім'ї членів «юденрад» (єврейських рад), яким дозволялося мешкати поза гетто. Їм дали право вибрати одну особу із сім'ї. Колишній власник тканинного магазину Борух вибрав дружину, а 17-річну доньку залишив. Її прокльони батькові розривали серце всім, хто їх чув. Член «юденрад», аптекар, сів поряд із сім'єю, зняв з рукава пов'язку із голубою шестикутною зіркою, дав усій родині ціаністий калій і отруївся сам. Сім'я із шести чоловік померла на місці. На возі їх відвезли на окописько.

Дивно, але така велика маса людей поводи́ла себе дуже пасивно: сиділи тихо, як миші, а потім покірно, як вівці, йшли на смерть. Це тоді, як вело їх не більше ніж шість «власівців» і два німецькі солдати. Лише одна молода дівчина побігла полем. Її на бігу вбили. А якби ринули всі? Нехай би вбили половину, а решта, можливо, врятувалася б. Але це не більше, як мої думки вголос через 70 років. Мабуть, страх сильніший за волю. І, напевно, у кожного були малі діти.

Боруха і його дружину розстріляли через тиждень – останніми із козівських євреїв.

Надвечір, коли люди йшли до церкви на страсну відправу, повз них вели цих нещасних людей на страту. Казали, на окопиську вже була вирита могила. І дорослі, і діти роздягалися догола, ставали в чергу й один за одним підходили до ями. Вбивця сидів на стільці. Казали, їв шоколад і кожному з них стріляв у потилицю. Але не завжди попадав у жертву, особливо в дітей, яких мами тримали на руках або перед собою. Вони в яму падали живими. Тому, люди, що мешкали неподалік окописька, чули вночі моторошний стогін, а могила, казали, рухалась ще на другий день. Не легко їм було й літом під час жари: возили й носили, хто скільки зміг, на могилу вапна, щоб нічого не текло на подвір'я.

Вбивав їх офіцер-«власівець» Помазанов. Це прізвище я запам'ятала добре. Це він ставив уночі під стінку мого тата. Усе награбоване під час цієї акції «донські козаки» зносили у підвал пошти. Ключі від підвалу були в них. Думаю, що хлопці-листоноші якось добралися до сховища, може щось і забрали. А вночі сам Помазанов із своєю бандою приїхав до нас. І тата, як тодішнього

начальника пошти, вирішив розстріляти. А для нього це було все одно, що вбити муху. Ми повибігали і дуже плакали. «Власівці» позаганяли нас назад до хати. Добре, що мама догадалася подзвонити начальникові української поліції, з яким тато колись разом навчався. Він покликав Помазанова до телефону. Після того тата відпустили.

У кінці 1970-х років тата викликали в КДБ, показали фото старшого чоловіка і запитали, чи тато його не зустрічав. Він казав, що не бачив. Потім поклали перед ним фотографію Помазанова у німецькій формі часів війни. Виявилось, що тепер він був директором великого заводу аж на Далекому Сході. Добре, що все ж таки розплата за злочин скоріше чи пізніше наздоганяє злочинця. На жаль, не завжди і не всіх. На жаль!

Із козівських євреїв живим залишився тільки Дуньо Ляйфер з батьком. Їх врятував житель якогось села. При першій же нагоді вони виїхали в Ізраїль. Ми з Дуньом провчилися в школі тільки рік.

Усіх вразив учинок радянської влади. Адже на окопиську лежало більше як півтори тисячі безневинно вбитих людей. Люди думали, що радянська влада поставить хоч якийсь камінь на великій могилі. Сталося навпаки – всі камені з надгробків з окописька використали на ремонт дороги. От така-то була тодішня політика «миролюбивої інтернаціональної держави», в керівництві якої в ті часи також було чимало євреїв.

Це було з єврейським населенням. А українських хлопців і дівчат насильно вивозили на роботу в Німеччину. Серед ночі забрали татову сестру Марію, через тиждень – наймолодшого брата Павла, якому не було ще й 20-ти років. Марія повернулася по війні, а Павло опинився в Канаді, де трагічно закінчилося його життя: був мийником вікон і впав з висоти 21-го поверху.

Решта молодих хлопців, за порадою священика, пішла в «СС-Галичина», і з-під Бродів не повернувся ні один з них. Пам'ятаю, ловили 16-річних хлопців, як бродячих собак. Мій брат не виглядав на свій вік, тому не попався. А двох наших троюрідних братів, Володимира Пекаря і Мирона Стеця, забрали. Через хворобу очей Володимир не надавався в солдати, і його відправили на роботу в Кенінгсберг, а Мирон не встиг пройти військовий вишкіл, й опинився в Англії. Володимир по війні повернувся додому, але родини не застав. Вони, щоб не опинитися на Сибірі, втекли з німцями. Володимир жив у нас. Закінчив IX і X класи, вступив до Львівської консерваторії і став згодом керівником капели «Трембіта», заслуженим діячем мистецтв України. А зі своєю сім'єю так і не зустрівся.

Я – не історик і, може, не розуміюся на цих справах але ніяк не можу погодитися з тим, що зараз роблять цих хлопців героями. А насправді – це жертви двох імперських держав – Радянського Союзу і фашистської Німеччини. Вони були свідками того, що творилося на Західній Україні в 40-х роках, бачили понівечені тіла своїх братів, сестер, знайомих, які опинилися в тюрмах за те, що

лише мріяли про Україну і вірили, що її принесе радянська влада. А були тільки тюрми й Сибір. Страх опинитися знову в такій ситуації гнав молодих людей у німецьку армію. Легше бути вбитим на полі бою (навіть кулею тих самих убивць), ніж бути замордованим у катівні. Фашисти використали цю ситуацію. Ось чому під Бродами у землі лежать українські хлопці! Їх свідомо кинули туди, бо знали, що там буде останній серйозний бій на теренах України, бій не на життя, а на смерть!

Рабська праця української молоді в Німеччині й насильницько-добровільна участь у війні – це трагічна сторінка української історії.

Із цих років пам'ятаю приїзд до нашого священика колишнього губернатора Галичини Еріха Коха і його рудого, веснянкуватого синочка, з яким ми з дочкою священика Орисею, мою однокласницею і товаришкою, ніяк не хотіли йти до церкви (а хресним батьком Орисі був митрополит Андрей Шептицький, до якого вона з батьком їздили на кожний її день народження).

Еріх Кох був запрошений на відпуст нашої церкви Петра й Павла. Священик заставив молодь біля церкви виводити великодні гаївки, що дуже обурило парафіян.

Під час війни, особливо в 1942 році, ми пережили і холод, і голод. Пам'ятаю мамині гречані паляниці, які зразу розсипалися, їсти їх було неможливо. Або як одного разу я зайшла до маминого брата, що приймав мед на заготівлю. Біля нього чергував поліцай, тому винести хоч би ложку меду було неможливо, а з'їсти – скільки зможеш. От я і наїлася, що потім років 10 не могла переносити навіть запаху меду і чути слово «мед».

Та все йде, все минає...

Ранньою весною 1944 року до Козови наблизився фронт. У березні місяці радянські війська були вже в районі залізничної станції. Їх відбили, і фронт відступив на річку Стрипу, де протримався ще чотири з половиною місяці. Козова стала прифронтовою зоною, з'явилося багато німецьких солдатів. Тоді ж зруйнували майже весь центр, позносили з дахів будинків металеве покриття і дерев'яні крокви. Усе йшло на будівництво прифронтових бункерів для солдат. Потім доходило й до смішного. З поверненням радянської влади не було де розташувати установи. На зруйнованих будівлях понаписували: «Це зробив Гітлер!». Але організаціям треба було все ж таки десь працювати, тому двоі триповерхові будівлі почали крити соломною. І тоді появилася новий напис: «А це зробив Сталін!». Довго шукали писаря, але так і не знайшли.

На превеликий жаль, будинки, майже не збереглися. По війні дещо побудували. А на місці ратуші у центрі міста поставили пам'ятник Іллічу, який рукою показував на чайну. Сьогодні на його постаменті стоїть Тарас Григорович і сумно дивиться на все те, що залишилося.

Усе це діялося пізніше. Поки що тривала війна. Козова була нашпигована німцями і «власівцями», військовою технікою, складами військової зброї.

Кожної ночі літали радянські літаки-«кукурудзники» і скидали бомби. А їхнє гуркотіння діяло людям на нерви. Збити зеніткою їх було важко, бо літали дуже низько. Склади з боєприпасами були недалеко від нашого дому, ми весь час жили у страхі, бо розуміли, що якщо бомба попаде на склад, Бог знає, що буде творитися. Батьки викопали на городі схрон. Стіни і стелю оббили дошками, а по боках обладнали нари для спання. Залазили туди через вузький отвір, що закривався кришкою. Там ми ночували щоночі, поки не прийшли солдати й сказали забиратися, бо, якщо бомби попадуть на склади, ніякий бункер нас не врятує. Через кілька днів бомба все-таки попала у склад. Був такий гуркіт, здавалося, що із свого сховища живими не вийдемо. Другого дня ми виїхали разом із сусідами в село Геленків, недалеко від дому. В одній кімнаті опинилося чотири сім'ї. Спали покотом на одній довжелезній лежанці, поки не появились воші і короста. Нас забрала до себе сім'я вчителів, знайомі батька. Додому повернулися у червні місяці. Хату не впізнали: одна з кімнат була чорна від сажі, як кузня. «Власівці», що там жили, так напалили піч, що її розірвало. Навіть потім ці кахлі скласти було неможливо. Жили ми там недовго, бо у липні нам сказали знову кудись забиратися: буде широкий наступ і сильні бої. А куди забиратися? Як їхати? Двоє дітей та й щось із собою треба взяти... Тато домовився з кимось (до сьогодні не знаю, з ким), що найнеобхідніші речі вони візьмуть на свого воза.

Дорогою їхали німецькі машини і танки, а ми узбіччям ішли пішки. Ночували в полі. Так дійшли до Рогатина, у Пукові попали під радянські бомби, загинуло двоє людей. Батьки вирішили далі не йти, бо ми з братом зовсім вибилися зі сил. Зупинилися на якомусь віддаленому від дороги хуторі (а мені здавалося, що там була тільки ця єдина хата). Там жила самотня жінка, яка казала, що у цій хаті можна пережити найстрашнішу стрілянину, бо стіни з якісної цегли і товсті, бо син ще до війни хотів звести другий поверх, але не встиг. Одним словом, ми не поспали там і ночі. Тільки-но почало зоріти, прийшов радянський солдат і наказав збиратися, бо скоро почнеться артилерійський обстріл і наступ військ. Але, щоб вибратися на дорогу, нам треба було перейти лінію німецького фронту. Вирішили перебиратися вбід через невеличку річку. З речей не взяли нічого. Батько ніс мене на каркошках, тобто на плечах. І як тільки ми вийшли на галявину, фашисти відкрили по нас вогонь. У траві ми пролежали до вечора, а потім вийшли на дорогу, де нас підбрала військова машина і довезла додому. А в хаті пуста: забрали все, навіть посуд, який мама заховала в печі. Потім деякі речі тато бачив в установах, у квартирах нових урядовців. Ми були щасливі, що знову в рідній хаті. Родичів багато – допомогли, чим змогли. Тато жалів найбільше за своїми книжками, а їх було чимало. Він багато читав, грав на сцені, сам писав п'єси. А потім, уже на пенсії, довго працював в архів (державному і церковному), написав історію Козови, склав генеалогічне древо своєї і маминої родини. Та, на превеликий жаль, їх просто викинули, як непотріб, як і знищили всі мої

фотографії. Особливо жаль фотографій з дитячих років. Викинула братова, дружина Нестора⁶.

Через пару днів після повернення, тато найняв воза, щоб поїхати до Тернополя прийняти пошту й отримати офіційний дозвіл на її працю. Через два дні фірман повернувся без тата. Ніхто не знав, де він і що з ним. Телефонного зв'язку не було. І тільки через тиждень до нас прийшов військовий лікар і сказав, що тато потрапив під машину і тепер лежить у військовому госпіталі, але його необхідно забрати, бо цивільним лежати там забороняється. Згодом тато розповів, що він ішов відвідати наших родичів, які мешкали на околиці Тернополя, про яких ми майже рік нічого не знали. На нього наїхала військова машина, нанесла серйозних ушкоджень і поїхала далі. Аж під вечір його підібрала інша машина і завезла у військовий госпіталь. У тата були переламані в двох місцях нога і рука, а також два ребра, не кажу вже про забої. У госпіталі наклали як-небудь гіпс. Як виявилось згодом, із значними зміщеннями кісток і на нозі, і на руці. А потім мама на возі із сіном і периною везла його 45 кілометрів по розбитій танками дорозі додому. Спина була стерта гіпсом до крові. Козівські лікарі повтікали на Захід, а з військового госпіталю, виявилось, вони не мали права йти до цивільних пацієнтів. Мама нас з братом відправила до бабуні Марії, а сама, не знаю як, розрізала гіпс на грудях, і тоді сталося найстрашніше – вага гіпсу на грудях і піднятій руці надавила на поламані ребра, і вони надавили на легені. Нарешті тата забрали у військовий госпіталь. Лікували довго, потім ще у цивільній лікарні. Одним словом, тато в 55 років пішов на пенсію через хворобу.

Ця трагедія, що сталася з батьком, я впевнена, врятувала його від ув'язнення, а нас від Сибіру, бо всіх, хто працював при німцях, забрали зразу і мало хто з них пізніше повернувся додому.

У вересні місяці 1944 року почалося навчання у школі. Я зразу з першого класу пішла у четвертий.

Колись Анна Франко у своїх споминах із шкільних літ писала: «...там сонце, молодість, життя». У мене все було навпаки. Спочатку думалося, що стало спокійніше, хоч бомби не свистять. А насправді все повторилося, але ще гірше.

Сьогодні, навіть у найстрашнішому сні, годі собі уявити щось жахливіше, ніж те, що придумала нова влада. Тривала війна. Ще ніхто не чув про бандерівців. І, до речі, у нас партизанів УПА ніколи не було – нема лісів. Звичайно, десь у віддалених селах вони були. І раптом у неділю, зимою 1945 року, під дулами

---

⁶ Ганна Іванівна Стець (Засядко). Хата батьків дісталася братові Нестору, а по його смерті його дружині. Їхній син виховувався у З. Стець. Коли був його ювілей, він на забаві виголосив тост, що в нього дві мами: та, що народила, і Зиновія Стець, яка виховала. Це дуже розсердило дружину Нестора, і вона все, що було в хаті, коли З. Стець виїхала, знищила. Коли З. Стець приїхала відвідати хату, то невістка її не впустила на поріг. Потім хату продала і перебралася у Львів і мешкала із З. Стець. У батьківській хаті зараз міні-меркет.

пістолетів на площу, на яку фашисти колись зганяли євреїв, вивели всіх людей з церкви і костелу. Там стояло три шибениці. Казали, що таке відбувалося тоді в кожному райцентрі Західної України. Думаю, що до такого міг додуматися хіба що тільки наш начальник НКВС Ковальов, бо жорстокішої людини годі собі уявити. Його прізвище лякало тоді всіх людей району. Він робив усе, щоб тільки тримати людей у страху.

На площі стояла готова шибениця із трьома петлями з грубої мотузки. Люди, як стовпи, стояли у заціпенінні. Через пару хвилин привезли трьох хлопців. Це були діти, їм було не більше ніж 16–17 років. Досі пам'ятаю одного з них, наймолодшого. Він дрижав від страху і ридав. Разом з ним плакали потихенько, щоб ніхто не побачив, жінки на площі. Зачитали вирок про «ворогів народу», їх присудили до страти через повішання. Мама притулила мене обличчям до себе, щоб я нічого не бачила. Я тільки почула, як упала лавка, на якій стояли хлопці, і стогін усього люду українського і польського, що стали свідками цього злочину. Я тиждень пролежала в гарячці. І найстрашніше було вранці проходити повз повішаних до школи. Стояли сильні морози. Хлопці позамерзли на бурульки і стукали тілами один до одного. Брат мусив водити мене до школи і назад іншою дорогою. Це тривало дві неділі. Кожного вечора в церкві і в костелі збиралися парафіяни, щоб помолитися за цих дітей. Все це робилося таємно. До церкви заходили через захристіє, щоб не підставити нового священика, який тільки-но приїхав на парафію.

З цього часу почалися жахи, у які, мабуть, важко повірити сьогоднішнім дітям. Такого вони не побачать навіть у найстрашніших фільмах, а якщо побачать, то тільки на екрані й не більше. У нашому дитинстві все було по-справжньому. Наша школа була на одному подвір'ї з будинком НКВС. Майже щодня під цією установою виставляли для страху розстріляних, як вони казали, «бандерівців» (а насправді всіх, кого їм вдалося у селах розстріляти). Лежали вони там два-три дні. На перервах усе це спостерігали діти. А вчителі мовчали, мабуть, боялися, щоб кагебісти не подумали, що вони співчують «ворогам народу». Я намагалася ніколи на перерві не виходити на подвір'я школи. Додому йшла через парадний вхід. Про все, що творилося від будинком НКВС, чула лише з розмов учнів. Та одного разу, це було в березні, вже довго не було цих «вистав», на великій перерві я з однокласниками вийшла поніжитися під весняним сонечком... А під стіною перед очима всіх дітей лежало три обвуглені трупи: два хлопці й дівчина. Щоб не здатися живими, вони покінчили з собою вистрілом у голову. А кагебісти підпалили бункер і лише тоді відважилися влізти у криївку і витягнути трупи. І замість того, щоб поховати там, у лісі, привезли сюди і виставили на страх людям. А потім привезли з села маму дівчини й примусили признати доньку. Вона стояла, як свята, із стуленими вустами. Ні одна сльозинка не покотилася з її очей. А «стрибок» кричав: «открой глаза і смотри!». Це все було на моїх очах. Старшокласниці довели мене до класу. Був урок російської мови.

Учителька Солнцева Любов Дмитрівна, побачивши мене в такому стані, почала кричати: «Ах, ты сочувствуеш бандеровцям! Вон из класса, и без родителей не являйся в школу!». Не пам'ятаю, як вийшла зі школи. Йшла по талому снігу і волочила по ньому портфель. А навпроти мене їхали сани, на яких сидів старенький, дуже сумний чоловік. Не знаю, чому я оглянулася за ним, а там з-під верети стирчало три пари босих ніг: везли нову партію вбитих. І все! Більше не пам'ятаю! Отямилася в чужій хаті, поруч сиділа жінка і з ложечки поїла мене чаєм... Вона випадково, як казала, через вікно побачила на тротуарі дівчинку, яка лежала в мокрому снігу. Вони із сином вибігли, забрали мене до хати. Це була дружина і син директора МТС (машинно-тракторної станції). Потім син відвів мене додому. Не пам'ятаю, чи мама ходила до школи, чи ні, зате добре пам'ятаю, що я категорично відмовилася туди ходити, і пішла тільки після маминих сліз, аж після весняних канікул. Це було у п'ятому класі.

Страхіття (інакше це не назвеш) тривало далі. Наприклад, колись на великій перерві з третього поверху НКВС під час допиту скочив хлопець, і побіг між учнів. Кагебісти, видно, не відважилися стріляти, і поки вони вибігли надвір, хлопець встиг добігти вниз до колії, де в цей час їхав товарняк, думаю, він врятувався. Іншого разу все-таки сталася трагедія. Не знаю, як вдалося заарештованому опинитися на даху будинку. Він бігав по ньому, як кіт. Кагебісти ледве пересувалися, а то й лазили на чотирьох. Перерва закінчилася, а учні, особливо хлопці, не квапилися у класи. Думаю, що був дзвінок із цієї установи директорці школи, бо всі вчителі вийшли на двір і силою заганяли дітей у приміщення школи.

Вікна нашого класу виходили на вулицю, тому ми, слава Богу, не бачили того вбивства, а учні тих класів, чії вікна виходили на будинок НКВС, стали свідками трагедії: хлопця застрелили, і він мертвий упав з даху триповерхового будинку на тротуарні плити. До наступної перерви встигли на цьому місці насипати гору піску: так скривали від нас своє звірство і кров молодого хлопця.

Арешти і вивози в Сибір продовжувалися. Жити було страшно, навіть нам, дітям! Майже кожного дня на одного-двох учнів ставало менше.

У цей час, тобто у 1946 році, розпочалося так зване «добровільно-насильне» переселення поляків з України у Польщу, а українців з Польщі в Україну. Днями і ночами стояв лемент і плач людей. Адже ж, напевне, нелегко людям залишати обжиті місця, сусідів, могили рідних.

Було й бунтарство. Однієї ночі, коли із залізничної станції рушив останній ешелон з поляками, Козова здригнулася від сильного вибуху. Виявляється, на сусідній вулиці поляки перед від'їздом заклали міни під свої домівки, які знищили не тільки їхні хати, а й пошкодили сусідні. Горіло цілу добу.

А далі розпочалася моя одіссея з комсомолом, яка закінчилася тільки на другому курсі університету.

У школі я вчилася непогано, кожного року отримувала похвальну грамоту. Крім того, я була досить активною ученицею: на всіх районних і обласних

олімпіадах виступала з читанням віршів і танцями. Танцювала в образі хлопця, бо хлопці соромилися. І коли танцювала гопака в шароварах із червоного прапора, у смушевій татовій шапці, з намальованими чорними вусами і йшла в «присядки» або виконувала «повзунок», в залі завжди були овації. Одним словом, за всіма мірками я підходила, щоб стати комсомолкою. Тепер я розумію, їм дуже треба було показати, що в школі є комсомольці з місцевих учнів. Майже кожного дня серед уроків мене викликали до директора школи й переконували, що я повинна вступити в ряди ВЛКСМУ, що це велика честь для мене і т. д. Біда, хіба що була в тому, що мені не було ще 14 років. Якось викликали для компанії ще двох моїх однокласниць, яким вже виповнилося 14 років. Довго з нами розмовляли, а ми, як німі, мовчали. Потім почали залякувати, якщо ми й надалі будемо впіратися, може бути біда з нашими батьками. Цього я боялася найбільше, батько й так лежав прикутий до ліжка. Мені стало дуже страшно, що я можу бути причиною його смерті, бо ні тюрми, ні Сибіру тато не витримає. І я ще дуже боялася, бо пам'ятала, що, як тільки почалася війна, казали, що на залізничній станції лежали вбиті дві молоденькі дівчинки, з вирізаними на грудях зірками за те, що були комсомолками.

Що я за віком не підходжу, сказала директорка, не біда. А щоб ми не боялися, то ніхто у школі не буде знати, що ми – комсомольці, на збори ходити не будемо, не платитимемо комсомольських внесків, але нікому про це не треба казати. Особливо батькам...

Ми підписали вже готові заяви, а комсомольські квитки нам вручали не в райкомі комсомолу, а в кабінеті директорки школи. Пам'ятаю, нас на цю «урочисту» процедуру викликали під час якогось уроку. Одним словом, рік мені приписали, і я стала підпільною комсомолкою. Це було у 6-му класі. Дома, щоб ніхто не довідався, я дві ночі не спала, думала, де б заховати квиток. Нарешті, як мені здавалося, знайшла надійний сховок і заховала туди свій «злочин»! Дійсно, ніхто ніколи не кликав нас на збори, не вимагав комсомольських внесків. Я навіть забула, що комсомолка. Але десь через рік, це було вже у 7-му класі, я готувалася до екзаменів, мій брат знайшов квиток, переляканий прийшов до мене, положив його переді мною на стіл і запитав: «Ти думала, що робиш, чи ні?». Я попросила його нічого не казати батьками. Наступного дня сказала своїм «соратникам», що буду виходити з комсомолу. Але вони побоялися мене підтримати. Я, як головний боєць, знову з ніким не порадившись, пішла до першого секретаря райкому комсомолу і поклала йому на стіл заяву з проханням виключити мене із лав ВЛКСМУ, бо я належу до «таємного церковного братства». Щось інше придумати не могла. Другого дня до нашого класу зайшов чемний молодий чоловік у цивільному і попросив мене вийти в коридор. А потім взяв за руку і повів у той страшний будинок напроти школи. Я була впевнена, що мене посадять у тюрму. Найбільше мене турбувала доля моїх батьків. Почала плакати, а коли мене привели у кабінет Ковальова, я вже ридала і навіть не розуміла,

що він від мене хоче. Спочатку щось говорив спокійно, а потім почав кричати і вимагати, щоб я добровільно розповіла, що це за «таємне церковне братство», хто до нього належить і, головне, хто ним керує! А я ж не знаю! Усе це я видумала. Щось бурмотіла, що дуже релігійна, що хочу ходити до церкви і т. ін. Одним словом, у кабінеті начальника районного відділу НКВС я пробула три дні. Брат, видно, сказав мамі, де я, і вона три дні плакала під вікнами. Думала, напевно, що мене там б'ють, що я голодна і що мене посадять у тюрму. Насправді сам Ковальов приносив мені їжу. Думаю, що немалу роль зіграли його доньки, Тетяна і Рая, з якими я вчилася в школі.

Були іспити... Мене, як «страшного злочинця», цей же молодик відвів у клас, де, так би мовити, я склала екзамен з української літератури, а потім відвів назад. На другий день вранці мене відпустили. На прощання Ковальов сказав, що я сама собі псую життя, що йому мене жаль, і він надіється, що з роками я порозумнішаю. Якщо правду сказати, я була щаслива, що мене не заарештували, а про те, що він говорив, я й не думала.

Усі іспити за 7-й клас склала добре, дістала похвальну грамоту, що давало можливість без екзаменів поступити в технікум. Що я і зробила. І знову без відома батьків подала документи до Бережанського педучилища. І тільки, коли отримала підтвердження, що мене зарахували, сказала вдома. Вони, звичайно, не дуже зраділи. Та це було моє рішення. Студенткою першого курсу педучилища я знову стала вільною – не комсомолкою. Просто скрила, що була нею. От і все. Навчання проходило нормально. Активності не проявляла. Але страх мене не залишав. І наприкінці 2-го курсу Марія Іванівна, наша фізичка і класна керівничка, попросила допомоги їй донести до фізичного кабінету якесь приладдя. Ішла я спокійно, навіть у думках не було, що моя одіссея триває. Тільки-но зачинилися двері в кабінеті, Марія Іванівна без всякого вступу, просто вистрілила: «Де твій комсомольський квиток?» І я, не знаю чому, нічого не видумувала, просто сказала: «Схований удома». От і вся розмова. Вона з моєю класною керівничкою з Козівської школи були подругами. Обидві фізички, разом закінчували Сумський педінститут, разом їхали на роботу в Тернопільську область. Тепер часто зустрічалися або в Бережанах, або в Козові. Деталей не знаю, але думаю, при якійсь розмові зачепили мене, і все стало ясно: я знову не член комсомолу. Слава Богу, тут все обійшлося без сліз і крові. Марія Іванівна пообіцяла все залагодити. Справді, вона сплатила за мене за два роки членські внески, домовилася із секретарем комсомольського комітету училища, «капітаном» Льоною (так його називали студенти училища, бо він ходив в офіцерській шинелі, хоч йому не було більше як 20 років). І все обійшлося тихо, без дорікань і криків. Після екзаменів я забрала з училища документи і знову повернулася у свою рідну школу. Директорку Тихопол відправили на пенсію, Любов Дмитрівна Солнцева виїхала, решта вчителів зустріли мене радо. Єдине, що мене турбувало, це те, що доведеться складати іспити з тих предметів, яких не вивчала

в педучилищі. Це питання потрібно було вирішити з новим директором школи Подоляком В. І. Його прислали до Козови на «заслання» із Харкова, де він був доцентом кафедри хімії в університеті, за те, що залишився на окупованій німцями території і, можливо (цього точно не знаю), працював в університеті. Це була чудова людина, висококультурна, прекрасний викладач і керівник школи. Але дуже переживав те, як з ним вчинили. Кажуть, почав пити і пізніше помер на лавочці в парку, недалеко від пам'ятника вождеві революції. Але це було вже пізніше.

Коли я в 10-му класі прийшла до нього по пораду: коли і кому мені складати іспити з предметів, яких я не вивчала в училищі, він насамперед запитав, куди я планую вступати. І коли сказала, що на філологію, запитав: «То навіщо тобі ті дисципліни? Йди, вчися і поступай». Я так і зробила. А з тих предметів мені в атестат поставили «4». На більше, мабуть, я і не витягнула б.

Навчальний рік минув дуже швидко, а там випускний вечір. І цього ж дня ми майже усім класом поїхали поїздом до Львова здавати документи у вузи. Хлопці переважно йшли у політехнічний і лісотехнічний інститути. Кілька людей подало документи у торгово-економічний інститут. Два спортсмени пішли у фізкультурний. Троє нас – я і два мої троюрідні брати – понесли документи в університет на філологічний факультет.

Вступила тільки я одна. Обидва хлопці пізніше закінчили військові училища. І, на жаль, один з них у майбутньому став причиною ще однієї глави моєї «комсомоїади» на другому курсі навчання в університеті.

А поки що тривали вступні екзамени. Здавали ми тоді, пам'ятаю, багато предметів, навіть конституцію УРСР. Найбільше запам'ятався іспит з української мови й літератури (усний). Приймав його доцент кафедри української літератури Дмитрук Володимир Тимофійович. Літературу я знала, і тому відповідала голосно і впевнено. Все йшло добре, поки на екзамен (як мені тоді здавалося) не прийшов «швейцар» і сів біля екзаменатора. Я продовжувала говорити. Та біда в тому, що, коли дивилася на екзаменатора, він схвально кивав головою, а як гляну на гостя – він рухом голови все заперече. Я розгубилася і замовкла. Екзаменатор все зрозумів і сказав: «Відповідайте мені».

Ставши студенткою, я впізнала «швейцара» в академікові Михайлові Возняку, який читав нам курс стародавньої української літератури. Як мені стало соромно! Я ж не знала, що в нього така хвороба, і він увесь час трясє головою.

Мрія моя здійснилася! Бо скільки себе пам'ятала, хотіла бути вчителькою. Швидко пірнула в студентське життя. У кімнаті в гуртожитку було нас 20 дівчат з усіх відділень факультету. Я легко зжилася з усіма, і мені було комфортно. Хоч це були повоєнні холодні й голодні роки. Але ми не звертали уваги. Переживши воєнні лихоліття, тепер на все дивилися крізь рожеві окуляри. Ми – студенти! І не падають бомби! Що було тільки одне плаття і, бувало, один раз у день їси – все це дрібниці.

Я почала танцювати в університетському танцювальному ансамблі. Все було чудово, бо ми були молодими, і нам хотілося вірити, що так воно буде завжди. Та на другому курсі, знову весною, під час сесії (це ж якесь прокляття!), мене викликають у партбюро факультету, секретарем якого був викладач української літератури Неборячок Федір Матвійович. Лекції на нашому курсі він наразі не читав, бо його спеціалізацією була українська радянська література, яку викладали на старших курсах. Тому я була здивована, чого мене туди кличуть. Страху ніякого не було, адже я вже комсомолка, вчуся на стипендію (тобто без «З»), в ансамблі танцюю, антирадянських будь-яких висловлювань собі не дозволяла. Тому йшла туди спокійно і навіть з цікавістю, що партбюро може від мене хотіти. Хоч знала, що по смерті Сталіна в університеті творилися дивні справи. Кожного тижня раз або двічі нас збирали на відділкові або факультетські комсомольські збори, на яких розбирали особисті справи студентів, виключали з комсомолу, отже, з університету. Пам'ятаю, як одного разу в актовому залі влаштували показове судилище. Підсудними були відомі всім студентам університету учасники чоловічого прекрасного квартету Чаниш Орест⁷ і Левко Тиховський⁸. Їхня «страшна провина» була в тому, що вони народилися у сім'ях священиків і про це не написали, вступаючи в університет, у своїх автобіографіях. Що їм тільки не приписували і не дорікали! Найжахливіше, що проти них виступали й студенти. Хоч сумніваюся, що за власним бажанням, бо вони не були з тих дуже «ідейних». Згодом виявилось, що в них справді були за душею свої «грішки», і через якийсь час і їх спіткала така ж доля. Це були дуже нелегкі часи!

А тим часом на сцені стояли два красиві хлопці, як на страшному суді. Спочатку спокійно слухали всі виступи. Потім нарваніший Тиховський вигукнув: «Слухайте ви всі! Це – мій батько! Батьків не вибирають! Як би можна було вибрати, можливо, я вибрав би собі Сталіна за батька!». Що тут почалося! Понісся потік принизливих слів, образ, звинувачень. Студенти в залі сиділи тихо, мов миші. Думали, хлопцям – кінець. Та, слава Богові, з університету їх не вигнали (а вони були вже студентами III-го курсу), обійшлося звичайними доганами. Думаю, університетові стало жаль втрачати такий чудовий квартет.

А я йшла в партбюро і ніяк не могла придумати, що вони від мене хочуть, нібито і ніяких гріхів за мною не було. Ага! Мені так хотілося. Як тоді говорили: «Был бы человек, а дело найдется!». Так і тут. У ті часи могли тобі приписати, що приховуєш атомну бомбу, і попробуй доведи, що це – брехня. І те, що я почула, це й була та сама бомба! Як тільки ввійшла в кабінет, Федір Матвійович грізним,

---

⁷ Батько Ореста Чаниша о. Теодор Чаниш (1897– 1946, 1945-го його вивезли на Сибір) був на той час священиком у с. Вибранівка біля Бібрки.

⁸ Батько Левка Тиховського був о. Лев Тиховський (1890–?) був на той час священиком у с. Богатківці біля Підгайців. Син опісля зрікся батька і став директором школи у Янові.

не властивим йому тоном, запитав: «Ти чому скрила правду у своїй автобіографії?». Я навіть не второпала про що він говорить, тому стояла і мовчала. Але подумала: знову почалося! Через хвилину він уточнив. Виявилося, я не написала у своїй автобіографії, що мій тато за німців був начальником пошти (хоч він там працював усе життя), що два татові брати живуть за кордоном (а виїхали вони туди ще до мого народження) і ще якийсь родич «працював на німців» (потім я вияснила, що це той, який нагодував мене медом). Я намагалася пояснювати, що я писала свою автобіографію: народилася, вчилася, поступила. І все! Інших вимог на бланкові автобіографії не було вказано.

Федір Матвійович довго розмовляв зі мною, розпитував про родину. Я розказала все, що знала. Видно він мене пожалів, бо інакшого пояснення його дій не знаходжу. Наприкінці розмови каже: «Хочеш знати, хто написав на тебе? Дай чесне слово, що ніколи нікому не скажеш». І показав мені цього листа. Я ледь не зомліла, так мені стало погано, коли побачила, що цей донос написав мій троюрідний брат⁹, з яким я всі роки у школі просиділа на одній лавці, з яким разом поступала в університет. Це був грім серед ясного неба. Якби не побачила власними очима, в житті б не повірила, що він здатний на таку підлість. Дуже довго я про це мовчала, навіть не говорила батькам, навіть тоді, коли висіла на волоску в університеті. Вже офіцером він приходив до мене в гості. Це було десь у 60-ті роки. Ми розмовляли, згадували школу, однокласників. Але мене підкидало від злості і ненависті. Але стрималася і навіть дуже мирно з ним попрощалася. Через пару років він вже у званні майора знову прийшов у гості, на цей раз із тортом. Саме тоді до мене з Козови приїхав мій тато. І я вже не стрималася. Це, добре пам'ятаю, був 1984 рік (через рік тато помер). Відчинила двері й разом з його тортом виставила з хати. Він й не опирався. «Думаю, – сказала йому, – пояснювати причину не варто. Сам добре знаєш! Було б добре, щоб більше ніколи ти мені на очі не попадався». Тоді я все розповіла татові. А тато, о Господи, сказав мені, що якийсь наклеп на мене він написав і їм зразу, як тільки не поступив в університет. Батьки теж не хотіли мене хвилювати й не розповідали, хоч знали, хто був автором листа. Він написав, що поступила завдяки Д. Павличку.

А в мене з його доносу в партбюро, почалася нова, вже університетська комсомольська справжня одіссея. І хоч це було вже після смерті Сталіна, але в університеті все діялося «сталінськими методами». Головне переконати людину, що вона – злочинець, ворог народу. Таку, здавалося б, мізерну справу, як моя, можна було б закінчити там же, у партбюро, пожурити мене (хоч не знаю за що) і відпустити. Але де там! Почалося із розбирання моєї персональної справи на курсі. Мої однокурсники повели себе гарно: коли хтось із них виступав – то про

---

⁹ Нестор Олійник (нар. 1932 р.). Бабця З. Стець по матері і його бабця були рідними сестрами.

все і ні про що. Вкінці вирішили оголосити мені за мій «злочин» просту догану. Це був тільки перший щабель безкінечної комсомольської бюрократичної драбини. Через пару днів зібрали всі п'ять курсів українського відділення факультету. Тут на правах старших старалися говорити зі мною суворіше, виховувати мене у комсомольському дусі, соромити і т.п. Але покарання залишили попереднє. Це сьогодні я так легко про це пишу, а тоді це переживати було, ой, як нелегко! Тривала весняна екзаменаційна сесія, яку мені треба було здавати тільки на «4» і «5», тобто на стипендію. Не знаю, якими силами, але поки що все йшло добре.

Нарешті у 66-й аудиторії їм. Коперника на судилище скликають увесь факультет. Це було найважче випробування. Мене малу поставили на підвищення перед великою аудиторією. Я стала біля кафедри, бо з-за кафедри мене, мабуть, було б не видно. Розповіла їм про свій «злочин» перед партією, комсомолом і перед чесними студентами факультету. Що тут почалося! Головне, виступали студенти старших курсів та інших відділень факультету, які мене не знали і ніколи не бачили. Особливо старалися студенти російського і слов'янського відділень. Яких тільки ярликів мені не понавішували! Стояла, як укопана, і було таке враження, що я на великій площі, і всі на мене плюють. Мене зробили злочинцем, зрадником батьківщини. Стоїш перед ними і тобі здається, що ти справді скоїла щось страшне, аморальне, і тобі не місце серед «кращої молоді нашого славного університету». Я стояла біля кафедри, мала й нещасна, мені здавалося, що мене зараз розірвуть за те, що я «обдурила партію, комсомол і друзів». Якби в той час мені сказали: йди і сідай за парту, думаю, я б не змогла зрушити з місця. Головне, мене нічого не питали, говорили самі.

З усіх сил намагалася триматися, не плакати, поки не почав виступати мій добрий знайомий студент четвертого курсу¹⁰, який змішав мене з болотом, назвав аморальною, боягузкою і безхарактерною. Отут я вже розплакалася. Це мене вивело із ступору. Я не чекала таких слів від нього. Це був грім! Згладив усе це студент п'ятого курсу (чи вже аспірант?) поет Молякевич Дмитро. Людина старша, пройшла війну, інвалід. Перше, що він зробив – підійшов до мене, обняв за плечі і сказав: «Зупиніться! Ви – не інквізитори! Кого ви намагаєтесь розіп'яти, оту малу дитину? У чому її злочин? У тому, що вона написала свою автобіографію, як було озаглавлено на листку, а не біографію всієї своєї родини?! А що її родина – злочинці, які зі зброєю виступали проти радянської влади? Хто ви такі, що маєте право судити?! Зупиніться, бо можете зайти дуже далеко!». Взяв мене під руку і провів у зал, посадив біля себе. Я сиділа і тихенько плакала, мені себе стало дуже шкода.

Врешті юрба зійшлася на догані, але із занесенням в особову справу. А через півгодини в гуртожитку мене наздогнав цей мій знайомий і почав вибачатися

---

¹⁰ З. Стець категорично відмовилася називати його прізвище, бо він зараз високопосадовець.

за свій різкий виступ. Він, мовляв, виступав за завданням комітету комсомолу університету (до речі, цього дня судили ще, здається, двох чи трьох студентів нашого факультету). Його вибачення мене ще більше образило, бо він міг про свій виступ сказати мені ще до початку зборів. Але в таких ситуаціях люди пізнаються найкраще. Зараз я йому вже пробачила, час багато що ставить на місце.

Вирішальний вирок був за комітетом комсомолу університету. Під його дверима зібралося біля двох десятків «проскрибованих» студентів з усього університету. Моя черга підійшла вже далеко за північ. Атмосфера в комітеті була спокійна. Можливо, їм вже набридли ці розбирання, а, можливо, як пізніше сказав мій знайомий, він замовив за мене словечко. Не знаю, але мені виголосили лише просту догану, без занесення в особову справу. Тому в райком комсомолу я ішла спокійно. А сталося все навпаки! Через те, що я забула комсомольський квиток у сумочці, яку залишила біля своєї однокурсниці (а це була вже 4-та година ночі, в коридорі ми сиділи з 16-ї години дня, за цей час можна було й голову забути), секретар райкому комсомолу, не спитавши мене ні слова, забрав квиток і сказав, що я більше не комсомолка, бо справжні комсомольці свої квитки носять на серці, а не в сумці. Комсомолу такі комсомольці, як я, не потрібні! Віддав мені обкладинку з квитка і випхнув за двері. Я отримала «вовчий квиток». Університету мені більше не бачити! Це було найстрашніше! Мої мрії лопнули, як мильна булька.

Завтра – останній іспит за другий курс, треба було складати історію марксизму-ленінізму. Усю ніч я проплакала, й не думала йти на екзамен, тим більше, що я до нього готувалася. Дівчата мене силоміць затягнули під аудиторію, а потім – впхнули в середину. Викладачка, думаю, знала, що твориться в університеті, і, напевно, коли мене побачила із запухлими від сліз очима, догадалася, що я одна із них. А це була гроза факультету! Звали її Нестерова Муза Тихонівна. На її семінарах я відповідала непогано. І, коли зараз відмовилася брати білет і відповідати, вона піднесла мені склянку води і сказала: «Розповідай». І я розповіла, коли я поступила в комсомол (але пропустила мої тікання з нього), розказала про хворого батька і, на кінець, за що мене тепер вигнали з комсомолу (вважай: виключили з університету). Вона виявилася нормальною людиною, яка все зрозуміла, сказала, що життя сьогодні не закінчується: «Ти мусиш здасти цей екзамен – матимеш закінчений другий курс університету. А там життя покаже: може, поновишся колись на 3-й курс, або влаштуєшся на заочну форму навчання». Що я відповідала на білет, не пам'ятала навіть тоді, коли вийшла з аудиторії. Дівчата глянули у залікову книжку, сказали, що там «4», і, напевно, раділи більше, ніж я. Досі я вдячна їй, що вона вселила в мене надію і сказала ніколи не здаватися.

Це було, як заклинання. І в майбутньому моєму житті помагало встояти на ногах.

А поки що завтра треба було їхати додому. Що сказати батькам? Особливо хвилювалася, як повідомити татові, що я вже не студентка. Вирішила шукати у Львові роботу, хоч прибиральниці, тільки б у вересні разом із студентами вирушити до Львова, нібито, на навчання. Роботи не знайшла, худа й нещасна приїхала до батьків. Тікала з хати, щоб тільки не бути вдома. Я зрозуміла, що батьки щось підозрюють, але вони завжди були стримані й чекали поки ми, діти, їм самі не розкажемо.

Одного дня випадково на вулиці зустріла свою класну керівничку. Не втрималася і все їй розповіла. Зрештою, вона знала про всі мої історії з комсомолом і завжди мене підтримувала. І тепер дала слушну пораду: «Напиши, – каже, – листа в ЦК комсомолу України, вкажи, що ти одна з перших комсомолок нашої школи (про решту не згадує) і розкажи, в чому твій гріх, і що всі інстанції університету винесли тобі просту догану, а далі опиши, як і за що секретар райкому забрав у тебе комсомольський квиток. Не бійся, гірше не буде!» Я так і зробила. А через якийсь час прийшов лист із Львівського обкому комсомолу. Я подумала, що аж тепер мені точно буде кінець. У листі написано було, щоб їхала у Львів, на мене буде чекати сіра «Побєда» і другий секретар. На вокзалі мене справді чекала сіра «Побєда» і другий секретар обкому комсомолу. Разом з ним ми піднялися на другий поверх і зайшли, як мені здалося, у дуже велику кімнату. По червоному хіднику від порога до столу йшла ніби годину. За столом сиділо кілька чоловіків. Вони були в гарному настрої, усміхалися, але це мене не заспокоювало, бо я їм більше нікому не вірила. Скоріше – боялася. Один з них запитав, де я навчаюся, звідки родом, якого племені і т. п. – формальні питання. І лиш згодом – за що мене виключили з комсомолу. Я розказала і про тата, і про його братів, що жили десь в Америці чи Канаді, навіть про родича, що «працював на німців» – приймав від селян на заготівлю мед.

– Ну і що? – запитав він.

– Нічого – кажу, – просто вигнали за те, що я про все це не написала у своїй автобіографії.

– А як про це довідалися в університеті?

– Мені про це не сказали.

Столичний гість усміхнувся і сказав, що йому вже відомо, що твориться у Львівському університеті, і він спеціально приїхав, щоб у всьому розібратися. А мені порадив зараз іти в райком комсомолу по свій комсомольський квиток. Мабуть, навіть не подякувавши, я швидко покинула кабінет і побігла в райком комсомолу. Секретар Ковальчук, видно, все знав, бо як тільки я назвала своє прізвище, тут же, чи із сейфа, чи з шухляди стола виїняв мій комсомольський квиток і віддав мені.

Коли повертав його, хотів потиснути руку. Але я вже не боялася і сказала: «А чому, коли ви забирали його в мене, руку не тиснули?» І щаслива вибігла з ратуші. Мабуть, увесь час усміхалася, бо за мною оглядалися люди.

Це не було щастя повернення в комсомол, я раділа, що далі зможу навчатися в університеті.

Ще кілька студентів, яких я знала, теж восени повернулися на навчання. Але, на жаль, не всі. На наш курс, наприклад, не повернулися дві Люби: Люба Задерко, батько якої був директором Комарнівської школи, а 1941-го його знайшли серед трупів у катівні на Лонцького, і Люба (прізвища вже не пригадую), яку виключили з університету за те, що вона збиралася вийти заміж за студента духовної семінарії.

Мушу згадати й тих порядних людей, що працювали в ці роки в університеті. Зокрема, на нашому філологічному факультеті їх було чимало. Але тодішня система так сильно залякала і тримала у своїх руках їхні долі через партійні квитки (а це був «квиток» на життя! І не тільки їхнє, а й їхніх сімей). Тому їм дуже нелегко давалися ці маленькі вчинки, щоб відчувати себе людиною! Нехай не відкрито, але за покликом душі, за зовом тверезого розуму порядної людини, може, й з великим страхом, вони все ж таки проявляли свою людяність, свою порядність. Взяти, наприклад, того ж Федора Матвійовича Неборячка, який зовсім не знав мене, не побоявся показати якійсь другокурсниці донос, що був написаний на неї. І тільки через багато років, вже працюючи в Музеї Івана Франка¹¹, я дізналася, що він сам усе своє життя жив у страху. Ще коли він був малим хлопчиком, його батька заарештували й розстріляли як «ворога народу». Мама разом зі сином виїхали в інше село. Там вийшла вдруге заміж. Чоловік усиновив її дитину і дав йому своє прізвище Неборячок, а його рідне прізвище було Багач.

Пам'ятаю викладача української літератури Дмитрука Володимира Тимофійовича. Він був куратором V-го курсу українського відділення факультету. Ні одного студента з цього курсу не виключили з університету, хоч справи заводи не на одного. Він попереджував кожного з них, учив, що треба говорити. І сам заступався за кожного. Насправді брав за них відповідальність на себе.

Або Василь Васильович Лесик. Теж доцент кафедри української літератури. Розуміючи, чим для нього це може закінчитися, він на своїх лекціях, так, між іншим, говорив нам про письменників, чиї, навіть, прізвища, заборонялося згадувати. А він їх знав особисто, ще з Харкова, де навчався в університеті, цитував студентам їхні твори. Це був великий ризик. Але він хотів, щоб студенти хоч трохи знали тих, хто творив українську літературу в 1930-х роках, і яка доля їх спіткала. Ми ж нічого цього не знали, будучи студентами української філології, майбутніми учителями української літератури.

Думаю, що таких викладачів було більше... Але не всі могли перемагати свій страх.

---

¹¹ Це їй розповіла родичка Р. Неборячка Таїсія Коваль (Фрідель), 1940 р. н., яка вчилася на хімічному факультеті університету, працювала на «Кінескопі», рано овдовіла. Потім працювала наглядачкою залів у музеї Франка.

Університет я все ж таки закінчила. Коли святкували 750-річчя Львова, отримала диплом філолога. Почалася моя трудова автобіографія. Два роки вчителювала, а п'ятдесят п'ять років віддала праці у Львівському національному літературно-меморіальному музеї Івана Франка. Усі мої переживання, особливо «комсомольські пригоди», приниження, які я була змушена терпіти неодноразово, щось у мені зламали, я стала не такою, як мені колись думалося. Одночасно і сильнішою, це зміцнило мій характер. Навчилася відстоювати свою думку. Це й допомогло мені у подальшому моєму житті, яке також не жаліло мені ні тяжких переживань, ні горя. Але суспільство до цього стосунку вже не мало. Це була моя особиста доля, і пережити все це я мала сама, як і кожна людина, що живе на цьому світі – хто більше, хто менше. Кому яку Бог долю дав! Я зрозуміла, що життя інколи буває темне, як ніч. Але сонце встає кожного дня. Потрібне було тільки терпіння. І я вистояла!